

Specifika výzkumu mezi Romy

Specifics of research among Roma people

Jana Poláková (ČR)

In: MORÁVKOVÁ, Naděžda a kol. Říká se... Sborník z odborné konference v Nečtinech 17. – 19. 3. 2011. Plzeň: viaCentrum s.r.o. pro SOHI při KHI FPE ZČU Plzeň, 2011, s. 157 – 168.

Abstrakt

Při výzkumu mezi Romy se badatelé potkávají s komunikačními specifiky spojenými s odlišnou kulturou a normami chování respondentů. Autorka nastínila v příspěvku na základě své dvanáctileté výzkumné praxe mezi Romy nejčastější úskalí, se kterými se může neromský badatel potkat při výzkumu mezi Romy. Představuje některé chyby, kterých se může výzkumník dopustit ve všech fázích výzkumu, a podává stručný návod, jak se jim vyhnout.

Abstract

The research among Roma people is specific through the communication. These specifics are connected with culture and inner law of respondents. The author explains difficulty which could appear in researches among Roma people. The author found these experiences in the researches which were in progress for twelve years. The paper gives a short manual how to avoid mistakes in research work.

Klíčové slova

Romové. Výzkum. Specifika výzkumu.

Key words

Roma people. Researches. Specification of researches.

Pracovníci různých vědních oborů se při výzkumu daných jevů romské kultury setkají dříve nebo později s komplikacemi či přístupy jednotlivých respondentů specifickými právě proto, že jde o příslušníky jiné etnické menšiny. Nepřípravený jedinec se může bez zavinění jakékoliv strany dostat do situací velmi problematicky řešitelných. Při výzkumu mezi Romy je tedy žádoucí se seznámit s odlišnostmi v normách chování, chápání určitých situací i v životních hodnotách a postojích. Obecně platí, že starší generace je konzervativnější a s níže nastíněnými problémy se tedy můžeme setkat častěji u ní. U mladších osob naopak sledujeme přiblížení se „evropskému vzoru chování“.

Jinak vnímá určitou událost nebo skutečnost žena a muž, dítě, dospívající a dospělý člověk. Dokonce i příslušníci různých subetnických romských skupin mohou mít na jeden a ten samý fakt odlišné názory vyplývající z jejich etických a životních norem. Ucelený pohled vytvořený průřezem názorů rozdílných generací by měl být jistě cílem každého výzkumníka.

O shrnutí, jak postupovat při výzkumech v romských komunitách, se pokusila na samém počátku 21. století např. romistka PhDr. Hana Šebková (Šebková 2004). Základní teze nazvala Desatero doporučení pro návštěvníky romských osad (komunit):

1. Dříve, než vyrazíme do romské osady, zamysleme se nad motivy, proč do ní chceme jet.
2. Obyvatelé romských osad (komunit) se plně zaslouží naši úctu a respekt – uvědomme si proč.
3. Vybavme se na cestu – nejedeme na dovolenou k moři.
4. Podle možností si opatřeme nějaké kontakty, na koho se v osadě obrátit, za kým jet.
5. Respektujme místní zvyklosti a tradice – nejen romské, ale i ty, které udržují místní neromští obyvatelé, a chovejme se slušně. My z osady zase odejdeme, Romové ta budou žít dál.
6. Připomeňme si, že u Romů platí přísloví Kas o Del andro kher and'a, oles avri na čhivava – Koho Bůh přivedl do domu, toho přece nevyhodím! Nezneužívejme ho!
7. Kořalka – dobrý sluha, ale zlý pán.
8. Buďme neviditelní – dozvíme se víc.
9. Odpusťme si povrchní publicistiku – od toho je, bohužel, dost jiných.
10. Po návštěvě anebo již během ní zvažme, čím lze lidem v osadách přispět či jak pomoci.

Před rozhovorem

První těžkosti mohou nastat již před zahájením a zaznamenáváním samotného rozhovoru. Romský respondent je ochoten se dohodnout na určitý den a hodinu. Pokud se však vyskytne cokoliv, čemu chce nebo musí dát přednost, neváhá rozhovor jednostranně zrušit. Ve většině případů přitom skutečnost nepovažuje za nutnou oznámit tazateli. Jeho přístup nepramení z jakékoliv neúcty, ignorace či neochoty, pouze vychází z odlišného postoje k času. Nejedná se ani o nezodpovědnost, jak je neromská většina obvykle přesvědčena. Rom vychází z předpokladu, že danou věc bylo třeba bezodkladně vyřídit a každý situaci pochopí. Ať už se jedná o návštěvu, pohlídání dítěte, či nákup. Tyto jevy pravděpodobně souvisí s postojem Indů a Romů k času a životu vůbec. O hodinu více nebo méně nehraje roli, nespěchá se, návštěvy přichází se zpožděním a vysedávají donekonečna. Rom jakoby počítal s jakousi extrasensorní komunikací, že ten druhý „to“ nějak vycítí a pochopí jeho důvody. Co se Evropanovi může jevit jako „indická nespolehlivost“, je spíše bezčasovost, nedostatek takového smyslu pro čas, jak je běžný v Evropě. Nesplněné sliby byly obvykle míněny zcela vážně, ale kdy je splní, to se osobě, která slib dala, nejeví jako závažná otázka. (Viková 1996: 17–18). Tazatel se tak může na termín rozhovoru domlouvat několikrát bez požadovaného výsledného efektu. V případě vzdálených míst (např. mimo bydliště tazatele) je tedy lepší prvotní výzkum neplánovat příliš přesně a částečně se spoléhat na náhodu a okamžitá doporučení.

Náhodné vytipování narátora se pochopitelně neobejde bez komplikací. Jistá osoba může být doporučena jako vynikající vypravěč. Jeho umění ovšem mohou ocenit pouze lidé, kteří jej znají dlouhodobě. K „novému“ neznámému posluchači pojme podezření, neřekne mu vše, cizímu člověku není ochoten napoprvé sdělit svoje nejnítější pocity. U Romů jsou všechna tato rizika ještě završena nedůvěrou k Neromům, kteří mohou být považováni za vetřelce. Určitý odstup pochopitelně vznikne i následkem utkvělé představy, že „on je gadžo a stejně nebude chápat, co tím myslím“. Rezervovaný přístup založený na etnické odlišnosti je možné odstranit dvěma způsoby – zajistit, aby etnický původ tazatele a respondenta byl jeden a ten samý nebo si opakovanými návštěvami a nezávaznými rozhovory (třeba i za nepřítomnosti techniky) důvěru postupně získat. Ani přítomnost romského tazatele však nemusí vést k úplnému odstranění bariér, pakliže respondent a tazatel se hlásí k různé subetnické romské skupině.

Nedůvěru v tazatele lze eliminovat prostřednictvím třetí osoby, která zná obě strany a je ochotna zajistit jejich seznámení.

Neznalého výzkumníka by mohl romský respondent překvapit již při otevření dveří a prvním kontaktu. Podávání ruky na pozdrav tak obvyklé u většinové společnosti je zejména

pro starší Romy nemilá záležitost. V tradiční romské komunitě si podávali ruce jen muži a ve výjimečných příležitostech, žena muži ruku v podstatě nikdy nepodala. Bylo by to považované za neslušné až vyzývavé.

Mladým tazatelům nezřídka starší Romové tykají. Nejde o vyjádření neúcty vzhledem k věku ani neúcty Roma k Neromovi. Jedná s o zvyk dodnes udržovaný v komunikaci v romštině a užívaný i při rozhovoru v jiném jazyce. Zatímco v českém prostředí je kritériem pro tykání a vykání známost, v romštině je tímto kritériem stáří. Tradičně tedy starší osoby tykaly mladším, a to i neznámým, zatímco mladší osoby starším vykaly. Mohly to být i osoby blízké z rodiny. Vrstevníci si mezi sebou tykají. Hovoří-li Rom o starší, velmi vážené osobě, případně o zesnulém, hovoří o ní v třetí osobě množného čísla. (Šebková, Žlnayová 2001: 56–57)

Při rozhovoru

Především u starší generace může romský respondent projevit nedůvěru nejen z důvodu jiné etnické příslušnosti, ale i z důvodu pohlaví tazatele. Postoj souvisí hlavně se zakořeněným a stále živým jasně vedoucím postavením muže v rodině a podřízenější pozicí ženy a dětí. Může se proto stát, že muž bude mít jisté výhrady, pokud povede rozhovor žena. Romská žena se pak nikdy nesvěří muži se svými myšlenkami tak otevřeně, jako ženě, o níž je přesvědčena, že se do jejich pocitů vžije jednodušeji. V tomto případě je odlišná etnická příslušnost obou stran naopak výhodou. Romové chápou, že svět muže a ženy má u majority v leckterých směrech jiná pravidla, a především muži se jim bez větších problémů přizpůsobí. Při rozhovorech s Romkami je však vhodnější zajistit v roli tazatele ženu. U současných třicátníků jsou většinou rozdíly mezi pohlavím při rozhovoru vymazávány a roli hrají především sympatie a ochota komunikovat na obou stranách.

Stejnou roli jako pohlaví hraje i věkový rozdíl mezi oběma stranami. Opět jsou více rezervované romské ženy. U Romů je obvyklá vysoká úcta ke starším lidem, spojená s předpokladem, že starší předávají své zkušenosti formou dobrých a správných rad mladším. Je-li romský respondent starší než tazatel, má občas tendence poučovat a považovat svoje názory za neomylné. Předpokládá, že mladší se jeho názoru podřídí, ba dokonce jej přijme za svůj. Zmíněný postoj se umocňuje v případě, že tazatel je romského původu. Vůči Neromům uplatňují respondenti obvykle spíše stanovisko vysvětlovací, při němž předpokládají jeho téměř úplnou neznalost romské kultury, historie či životních hodnot. Tento přístup je ve výsledku velmi přínosný, protože respondent je ochoten detailně vysvětlit či popsat fakt, který je dle něj mezi Romy obecně známý a s Romy není nutno jej více rozebírat. Pro tazatele jde o cenné záznamy, díky nimž může objasnit jinak majoritou nepochopený nebo přímo odmítaný jev romské kultury. Stále je však nutno mít na paměti, že k obdobným informacím se člověk dostane právě až při opakovaných návštěvách.

Pro odborného pracovníka je v dnešní době nahrávací technika naprosto samozřejmou a nepostradatelnou součástí výzkumné práce. Plánujeme-li rozhovor s Romy, je nutné je upozornit na skutečnost, že použijeme záznamovou techniku, jakou a za jakým účelem. Značná část romských respondentů je k uchovávání jejich slov lhostejná a mnohdy nechápe, z jakého důvodu je nutno pořizovat potvrzení, že s ním souhlasí. Obvykle také nelpí na dodržení anonymity a souhlasí s poskytnutím získaného materiálu pro badatelské a výstavní účely či pro média. Přesto není vhodné hned při prvním setkání vybalit veškeré potřebné technické zázemí. Jedná-li se výzkum ve vzdálených místech, kam nemá tazatel možnost opakovaně dojít, je potřebné si s dotyčným ještě před zahájením natáčení promluvit a podrobně mu popsat, jak bude rozhovor veden, jaká technika využita, jaké otázky budeme přibližně pokládat atd. Pouze nepatrné procento Romů pořízení mluveného slova odmítá. Stejně jako jakýkoliv jiný respondent jsou více nebo méně nervóznější se zvyšujícím se

počtem a různorodostí techniky. Nahrává-li tazatel odpovědi pouze na audio zařízení, spadne z vypravěče tréma dříve, než je-li záznam snímán také na kameru.

Postupem času a uvolněním atmosféry při rozhovoru přestane respondent danou techniku vnímat. Můžeme tak pozorovat postup od „upjatého“ vyprávění, kde se autor někdy snaží mluvit spisovně, každou okolnost popisované události vysvětlit apod., až po emocionální a živé vyprávění doprovázené gesty, výkřiky nebo změnami hlasu.

Pochopitelně, že existují i takoví jedinci, kteří se při dohodnutém nahrávání nikdy patřičně neuvolní. Ačkoliv ještě před chvílí hýřili všemožnými informacemi, na záznam odpovídají v holých větách a co nejstručněji. Podobné situaci je možné se vyhnout, pokud lze dohodnout s narátorem přípravný rozhovor. V něm se vypravěč uvolní, pochopí, o co tazatelí jde, vyzkouší si rozhovor za přítomnosti techniky. V případě výzkumu v romském prostředí se však stává, že rozhovor se uskuteční spontánně, na základě okamžitého doporučení. Značná vzdálenost od „základny“ nedovoluje tazateli vracet se na místo častěji a nahrát rozhovor až po několikáté návštěvě a naopak jej nutí uskutečnit rozhovor bez jakékoliv přípravy. Tazatel ani narátor občas vlastně ani netuší, jak bude rozhovor probíhat. V případě romských respondentů bohužel nelze obvykle místo přípravného rozhovoru praktikovat ani častější písemný styk a telefonní hovory, jak doporučují autoři v případě výzkumu orální historie. (Vaněk, Mücke, Pelikánová 2007: 95)

V době digitálních fotoaparátů by se zdálo, že pořídit kvalitní fotografii z prostředí romské komunity nemůže být problém. Opak je však pravdou. Na Romy ze slovenských osad působí fotoaparát jako magnet. Všichni se chtějí nechat hromadně fotit – s dětmi, s maminkou, s tatínkem bez dětí, s babičkou, kmotrou atd. Dospělí si požádají o několik fotografií, obvykle ne více než pět. Děti jsou však v tomto směru téměř neúnavné a nastavují se, předvádějí, dělají nejrůznější grimasy. V takovém okamžiku nepořídí kvalitní dokumentární snímky sebelepší fotograf. Řešení si nejspíš musí najít každý sám podle svých možností a praxe. Je možno pořizovat záběry, aniž by se přiložil aparát k oku, najít si záběr a pak se k němu rychle otočit. V případě, že se výzkumník může vrátit na stejné místo během několika po sobě jdoucích dnů, je také vhodné první den chodit pouze s fotoaparátem na krku a pořídit občas pro dokumentaci v podstatě bezcenné fotografie. Obyvatelé osady si na přítomnost fotografa zvyknou natolik, že další den už jej nebudou vnímat. Potom teprve je schopen pořídit skutečné autentické záběry ze života v romské osadě.

Pro širokou romskou rodinu je typické společné rozhodování o problému. Rozhovoru by tedy měl být přítomen pouze tazatel a respondent. V opačném případě se rozhovor stane záležitostí všech přítomných. Začnou se vzájemně překřikovat, komentovat různé popisované události, vysvětlovat hlavní osobě, že se mýlí apod. Pokud je rozhovoru s romskou respondentkou přítomen muž, začne žena často nevědomky přebírat jeho názor a prezentovat jej jako svůj vlastní.

Přítomnost druhé osoby má však také svoje klady – pokud si vypravěč nemůže na nějakou událost vzpomenout, může mu druhá osoba napovědět. Mnohdy také pomůže navodit známou rodinnou atmosféru, která je pro Romy obzvláště důležitá. (Vaněk, Mücke, Pelikánová 2007: 109)

Při samotné návštěvě respondenta se může neromský tazatel dostat do neobvyklých a pro něj neznámých situací, které jsou způsobeny odlišným chápáním životních situací a normami chování. Přizpůsobení se ze strany výzkumníka je v takovém případě žádoucí a vysoce přínosné. Bohužel ve většině případů je prakticky nemožné a trvá mnoho let, než si člověk vycvokaný k dodržování etických norem běžných v rámci vlastního etnika zvykne automaticky se vstupem do romské rodiny „odbočit na jinou kolej“.

Přijmout příslovečné pohostinství Romů, které ale není v dnešní době zas až tak úzkostlivě dodržováno, není ze strany tazatele na první pohled nijak složité. Odmítat občerstvení v romských rodinách je naopak silně kontraproduktivní. S konzumací jídla a pití

však na neromské strávníky číhají jisté nástrahy. Romové mají tendenci předvést svoji sociální i finanční úroveň velkým výběrem různých potravin, nejčastěji masných výrobků, produktů studené kuchyně, pochutin, slazených limonád a alkoholických nápojů. Tazatel stravující se podle zásad zdravé výživy obvykle na stole marně hledá zeleninu, celozrnné pečivo, neperlivou vodu apod. Požádat o vodu např. ve slovenských romských osadách s sebou nese ještě další riziko. Zdroje vody, které místní obyvatelé používají, jsou často závadné a neposkytují tekutinu tak čistou a zdraví bezpečnou, na jakou jsou zvyklí obyvatelé měst. Její byt' i převařená forma může způsobit nepříjemné zažívací problémy. I s podobnými potížemi musí výzkumník na poli romské kultury a historie bohužel počítat.

Každý jedinec vychovaný normami evropské kultury ví, že slušností je poděkovat a poprosit. Romové však mezi sebou díky a prosby příliš nepoužívají. V zásadě počítají s tím, že pokud jim někdo něco dá, tak mu to při nejbližší možnosti oplatí. Romské slovo *te mangel* lze přeložit jednak jako prosit a jednak jako žebrot. V případě obvyklé prosby používají Romové místo českého prosím slůvko *ča*, což v doslovném překladu znamená jen. Českou větu dej mi, prosím, chleba tedy přeloží do romštiny *de man ča maro*. Květnaté prosby, užívané dříve např. při žádostech o nevěstu nebo usmírování jednotlivců, z českého prostředí již patrně vymizely. Jedná se o podobné obraty jako *čarav tro vod'ori* (lížu tvoji dušičku). Lze se s nimi setkat např. v textech starých písní. Podobně prvotní význam slova *te pal'ikerel* je zdravít, teprve v posledních desetiletích 20. století se rozšířil význam také o český ekvivalent děkuji. Při komunikaci s Neromy jsou především lidé mladší čtyřiceti let zvyklí poděkovat a poprosit, jak to od nich vyžaduje většinová společnost. Pokud se však tazatel naučí, že za pohostinství nemusí vyjadřovat vděčnost, stoupne na pomyslném žebříčku lidských hodnot u romského narátora o něco výš.

Jako jedna z typických romských vlastností je velmi často uváděna neschopnost myslet na budoucnost. Žití přítomností nebo tzv. ze dne na den zároveň způsobuje potlačení vzpomínek na minulost bez nutnosti předávat je svému okolí. Hlavními tématy rozhovorů mezi Romy samotnými je obvykle současnost. O minulosti se vypráví při výjimečných událostech, např. rodinných oslavách, o Vánocích či při pohřbu. I z toho důvodu může romským respondentům připadat požadavek výzkumníka, aby si vzpomněl na události před 50 lety, nevhodný nebo zbytečný. Jde-li navíc o události stresující a vyvolávající nepříjemné a bolestivé vzpomínky, měl by tazatel při prvním rozhovoru toto téma úplně vynechat a raději směřovat na dobu více blízkou současnosti. Opakovaný rozhovor je potom jediným způsobem, jak získat respondentovu důvěru a dát mu možnost, dostat se ve svém vyprávění více do minulosti.

Jistý pocit méněcennosti, po staletí vypěstovaný většinovým okolím, Romové mnohdy kompenzují přeháněním a záměrným udáváním nepravdivých údajů. Z jejich hlediska nejde v podstatě ani o lhaní, pouze upravování skutečnosti k domnělému obrazu neromského posluchače. Romové jsou přesvědčeni, že je lepší říct to, co chce posluchač slyšet, než neupravenou pravdu. Tazatel musí počítat i s tímto faktem ovlivňujícím vypravěčovu věrohodnost. Z tohoto důvodu je možnost opakovaných rozhovorů přínosná již proto, že se lze několikrát zeptat na stejnou událost. Díky více odpovědím stejného respondenta je pak možné zrekonstruovat „nejpravděpodobnější pravdu“. I ta bude pochopitelně ovlivněna různými faktory – věk, kdy daná osoba událost zažila, i věk současný.

Pro vypravěče je vždy ideální situace taková, kdy smí mluvit mateřským jazykem, popřípadě nářečím, které je mu vlastní. U Romů by tedy bylo nejlepší vést rozhovory v romštině. Zde pochopitelně většina výzkumníků narazí na nepřekonatelnou bariéru – neznalost romštiny. Nejvhodnější je samozřejmě se jazyk naučit. Pro Čechy je však romština poměrně obtížná a hovořit jí je ještě složitější. Zvládnutí základní gramatiky a slovní zásoby pomůže předejít určitým nedorozuměním.

Pokud respondent nehovoří svým mateřským jazykem, může se stát, že z něj některá slova nebo části vět nepřeloží správně. V horším případě se rozhodne raději myšlenku neprezentovat, aby se „neztrapnil“.

Příkladů vzájemného nepochopení plynoucího z rozdílných mateřských jazyků narátora a tazatele je jistě mnoho. Důvodem je tzv. romský etnolekt češtiny. Specificky etnolektní slovní zásoba sestává z lexikálních přejímek z původních jazyků a ze sémantických a gramatických kalků, které jsou četnější než přejímky. ...Sémantickými kalky rozumím obecně české pojmenovací jednotky se sémantickým polem přejatým nebo částečně přejatým z původních jazyků. Gramatickými kalky jsou rozuměny takové pojmenovací jednotky, které byly vytvořeny překladem struktury tohoto výrazu z původního jazyka. (Bořkovcová 2006: 60)

Sémantické kalkování je změna sémantického pole pojmenovací jednotky v přejatém jazyce způsobená vlivem odlišného sémantického pole dané pojmenovací jednotky z původního jazyka. V etnolektu se vyskytují dva typy vychýlení podle povahy sémantického rozdílu. Za prvé se jedná o změnu významu ... a za druhé rozšíření významu, resp. převzetí původní polysémantičnosti. Většinou dochází k oběma sémantickým posunům zároveň. (Bořkovcová 2006: 60) Jako příklad lze uvést romské slovo kher překládané mluvčími do češtiny dům, byt a někdy i pokoj. Romské sloveso te čhinel znamená v doslovném překladu jednak hodit (házet) nebo lít (nalít, polít), takže vypravěč může použít např. obrat „házeli na něj vodu“.

Gramatickým nebo částečným gramatickým kalkováním vznikly pojmenovací jednotky, jejichž jazyková realizace odrážejí nebo částečně odrážejí sémanticko-gramatickou formu jejich protějšků z původního jazyka. Jedná se tedy o pojmenovací jednotky vytvořené překladem struktury, resp. překladem části struktury původního výrazu. (Bořkovcová 2006: 69) Při úplném násilném překladu může dojít ze strany posluchače k naprostému nepochopení. Příkladem je otázka So tuke hin?, kterou se Romové ujistí ují o příbuzenském vztahu jisté osoby s dotazovaným. Doslovný překlad Co ti je? nese v českém jazyce naprosto jinou informaci.

Chápání času v romském prostředí je – at' chceme nebo ne – odlišné od obvykle nastaveného pojetí v evropském a severoamerickém světě. Proto při rozhovorech nepřipisují romští vypravěči časovému určení nijak vysokou závažnost. Životní události si respondent častěji spojuje se zážitky, jimiž je ovlivněn a které mohou být důležité jen pro něj samotného, než s časovými údaji.

Podobný problém nastává při nutnosti určit přesnou lokalitu. Romové usedlí trvale na jednom místě nemají problém jak s pojmenováním vlastního sídla, tak se znalostí názvů z nejbližšího okolí. Tazatel musí brát ovšem v úvahu, že romská osada se často nazývá jinak, než vesnice, poblíž které se nachází. K přesnému vymezení místa je proto nutné pokládat doplňující otázky tak, aby bylo naprosto jasné, u jaké vesnice a kterým směrem se romské osídlení nacházelo či nachází. Důležité je také ujistění, zda daná romská rodina žila ve vesnici (městě) společně s místním obyvatelstvem nebo ve vyloučené lokalitě (osada, novodobá ghetta apod.).

Příslušníci bývalých kočovných rodin neuvádějí ve většině případů přesné lokální vymezení a životní události nemusí spojovat s místem, kde se zrovna nacházeli. Tím, že vedli kočovný způsob života, nerozlišovali příliš vzdálenosti mezi tábořišti. Jde-li však o skutečnost pro vypravěčův život zlomovou, určí zpravidla jak místo, tak i osoby, klíčové události a značné detaily.

Paměť narátora hraje při výzkumu postaveném na záznamech rozhovorů klíčovou úlohu. Jde o schopnost jedince ukládat, uchovat a vybavovat si informace. Z hlediska psychologicko-sociálního můžeme paměť dělit na vzájemně propojené a ovlivňující se paměti individuální a kolektivní. V případě Romů bývá obvykle kolektivní paměť nadřazena paměti

individuální, což je důsledek životních postojů Romů samotných. O jednotlivých rozhodnutích, která mohla ovlivnit život narátora, není obvykle pochybnost a jedinec jej neposuzuje z hlediska svého, byť i pozdějšího, postoje. Jejich bezvýhradným přijetím se v paměti narátora „zaznamenají“ jako jediné možné řešení a obvykle jsou tak i interpretovány.

Z hlediska biologicko-psychologického můžeme rozlišit několik druhů paměti. Paměť krátkodobá uchovává informace po velmi malou dobu (cca několik sekund) a závisí na míře pozornosti jedince. Paměť střednědobá zaznamenává události delšího časového úseku (čítajícího minuty), které mohou být zapomenuty, pokud nejsou po jisté době opakovány. Paměť dlouhodobou lze rozčlenit ještě na tzv. epizodickou paměť, při níž jsou vzpomínky vázány na konkrétní událost, nebo sémantickou, která zahrnuje obecně známé skutečnosti. Poznat rozsah paměti sémantické není obvykle výzkumníkovým cílem, jistá její existence je však vždy předpokládána. V případě výzkumu mezi Romy musí však badatel tento předpoklad mnohdy potlačit. Obecné dějiny vyučované na různých stupních škol, které slouží jako podklad pro vytvoření sémantické paměti, nejsou Romům nikterak blízké. „Patří“ většinové společnosti, a proto ji nikdy bezvýhradně nepřijmou za svoji a nebudou jí přikládat ve svém životě význam. Z toho důvodu je při vedení rozhovoru nutné, aby se tazatel vyvaroval používání zaběhnutých označení jistých historických událostí, např. Pražské jaro, sametová revoluce apod. Zdaleka největší povědomí mají Romové o druhé světové válce. Starší pamětníci ji v českém jazyce označují nejvíce jako válku, v romském jazyce pak *o mariben* (dosl. umírání) nebo *baro mariben* (velké umírání).

Při rozhovorech musí tazatel počítat také s problémem selektivity paměti. Příkladem může být tzv. selekce privátních vzpomínek, kterou provádí vypravěč pod vlivem znalosti obecných dějin, na jehož základě rozhodne o některých zážitcích jako o nepotřebných. U Romů však můžeme v této souvislosti sledovat spíše selekci na základě jejich odhadu, co by výzkumník chtěl slyšet. Protože jejich znalost obecných dějin je obvykle mizivá, nepředpokládáme u nich selekci z tohoto důvodu. Selekcce z hlediska kolektivní paměti je u Romů více než zjevná, souvisí jednak s jejich životními postoji a jednak z neustálé nutnosti chránit vlastní skupinu proti nepřátelskému okolí. Častý nedostatek vlastní sebeúcty může u romských vypravěčů vést k heroizování a přehnanému zdůrazňování osobního přínosu či účasti na dané historické události.

Vyhodnocení rozhovoru

Zdánlivě nekomplikované hodnocení záznamu znesnadňuje v případě romských vypravěčů tzv. *romano nav*, romské jméno. Menšina neustále pronásledovaná, vystavená opětovným genocidním pokusům ze strany majority, byla nucena hledat nejrozmanitější způsoby úniku, úkrytu, obrany. Jedním z nich bylo matení stop, znepřehledňování identity. Proto ze třiceti Horváthů v jedné osadě má dvacet zapsáno křestní jméno Jan (Hübschmannová 1995: 63). Oficiální jména jsou však v romské komunitě velmi rychle zapomenuta a vyměněna za vlastní. Nemusí se ani jednat o jména odlišná od běžných uvedených v kalendáři – Miroslav mohl být Miloš, Růžena Hela, Antonín Ruda apod. Romské jméno se v tradičních romských komunitách uplatňovalo také jako *aver nav*, jiné jméno. Jiné jméno mělo velmi důležitou funkci při ochraně před zlými silami či nemocemi. Já byl zapsaný jako Gejza, ale maminka mi říkala Tonču. Zavolá: Tonču! Tonču! Zlá nemoc to slyší a hledá Tonču. Jenomže žádného Tonču nenajde, protože jsem zapsaný jako Gejza. (Hübschmannová 1995: 65) Jiné jméno může být jednak křestní jméno, ale i přezdívka. Přezdívky se dávají až v průběhu života, mohou se měnit i dědit. Babička mi říkala Mrokaloro, Můj černoušku, dědeček na mě volal Buchlo Nakh, Rozpláclej Nose. ... Potom když umřel otec, začali mi říkat po něm Majpejlomas nebo Majpejlahas. Divžesemneupad nebo Divžemitoneupadlo. (Hübschmannová 1995: 6) Vyjadřují nějakou vlastnost nositele, podobnost se známými osobnostmi nebo vzpomínku na nějakou událost s danou osobou

spojenou. Žena dostane někdy přezdívku podle svého muže, kterou mnohdy ani nelze do češtiny přeložit: *Jakha, Oči – Jakhaňa*.

Skutečnost, že romský respondent zná mnohé osoby vystupující v jeho vyprávění jen pod jejich *romano* nebo *aver nav*, způsobí, že tazatel neseznámený se situací se ve vyprávění může úplně „ztratit“. Nejjednodušším způsobem, jak tomu zabránit, je vyptat se na přesná jména, popřípadě si je ověřit u jejich nositelů. Pro opakovaný výzkum v jednom rodu je vhodné vytvořit si genealogickou tabulku.

Závěr

Pro mnohé neromské badatele a výzkumníky je prvotní setkání s romskou komunitou obvykle překvapivé. Každý by měl znát nejen základy romské historie, ale i kultury, norem chování a zvyklostí. Zvýší se tím jeho šance proniknout mnohem detailněji do života svého respondenta a získat co neplastičtější obraz o něm.

Předložené myšlenky jistě nelze generalizovat. Jedná se spíše o návody nebo dobré rady, s čím se výzkumník může mezi Romy setkat a jak ses danou situací vypořádat. Doufám, že moje osobní poznatky získané dvanáctiletou praxí v Muzeu romské kultury pomohou i čtenářům.

Resumé

Při výzkumu mezi Romy se badatelé potkávají s komunikačními specifiky spojenými s odlišnou kulturou a normami chování respondentů. Je samozřejmé, že se musí seznámit s historií i kulturou dané subetnické skupiny, ve které plánuje výzkum. Mimo to je třeba se pro kvalitní práci v terénu seznámit také s vnitřními zákony a pravidly, které Romové dodnes uznávají a praktikují. První nedorozumění může nastat již při snaze navázat kontakt. Romský respondent může být vůči „bílému vědci“ nedůvěřivý. Je proto velmi žádoucí vstupovat zpočátku do komunity s průvodcem, který je v ní již známý. Při domlouvání termínu schůzek je na místě se obrnit trpělivostí, protože ne vždy se podaří narátora zastihnout hned při prvním termínu. Když už se podaří navodit důvěru, je nutné si ji udržet uvážlivým používáním nahrávací techniky. Romové si mnohem více váží osoby, která se dokáže chovat podle jejich nepsaných pravidel. Každý výzkumník by tak měl dodržovat jisté zásady, např. při komunikaci muže a ženy, staršího a mladšího člověka. Je nutné brát také v úvahu možnou jazykovou bariéru, která se bohužel při neznalosti romského jazyka velmi těžko ruší. Nejúčinnější metodou pro výzkum mezi Romy je opakovaný řízený výzkum. Díky němu se dozvíme o jedné události nejpravděpodobnější pravdu. Pravdivost či nepravdivost informace ovlivňuje pochopitelně také věk narátora a tedy i jeho paměť. Nemalou měrou mohou jeho paměť ovlivnit okolní posluchači, kteří budou v případě rozhovoru s Romy ve většině případů přítomni. Důvodem je jednak obvyklý nedostatek prostor pro klidné a nerušené natáčení a jednak nutnost romského respondenta dělit se se svými příbuznými o vše, co prožívají a prožívali. Na komplikace můžeme narazit i při vyhodnocování získaných rozhovorů. Romové při osobním vyprávění označují velmi často jednotlivé postavy tzv. romským jménem (*romano nav*), které se od civilního liší. Může jít o přezdívku, ale i o záměnu křestního jména, která neznalému badateli způsobuje při přepisu zmatek v jednotlivých osobách. Badatel neromského původu pohybující se delší dobu mezi Romy se obvykle naučí „žít dvojitý život“. Je to však otázka dlouhodobé praxe a uvědomování si a ctění odlišnosti obou kultur

Resumé

When conducting a research among Roma people, researchers often run into communication specificities connected with different cultural and behavioral norms of the respondents. It is evident that researchers have to be familiar with the history and culture of the concrete subethnic group, where the research is planned to be carried out. For a high-quality field

research it is also necessary to familiarize with the inner laws and rules, that Roma adhere to up till present day. The first misunderstanding can occur when trying to establish a contact. A Roma respondent can be mistrustful towards a 'white scientist'. It is therefore advisable to enter the community with a guide, who is there already known. When planning the schedule of meetings, it is necessary to be patient as the narrator does not have to be present on the given date. When the trust is successfully present, it is important to keep it by discreet using of recording technology. Roma people have much higher esteem of a person that is able to follow their unwritten rules. Every researcher should therefore follow certain principles, e.g. during communication between man and woman, older and younger person. It is also important to consider a possible language barrier, that is very difficult to avoid without knowledge of a Romani language. The most successful type of research among Roma is a repeated controlled research. Thanks of such a research we obtain the most probable true story of a certain event. The verity or falsity of the information is understandably influenced by the age of a narrator and his or her memory. Equally the verity of the told story can be influenced by the surrounding listeners, who will be most probably present. The reason of a bigger audience is a lack of sufficient places for undisturbed and quiet interview and also the need of Roma respondent for sharing all of his or her stories with other members of the family. Other complication can be found out when evaluation the gained interviews. Roma people often call individuals surfing narration by so called Roma names (romano nav), that digger from the official names. Sometimes, these can be nick-names, but it can even be just another regular name, that can to an uninitiated observer create a disorder in his or her notes. A researcher who carries out a research among Roma will learn to live a "double-life". However, it is a question of long praxis and realizing and appreciating of the difference of both cultures.

Literatura:

BOŘKOVCOVÁ, Máša. *Romský etnolekt češtiny: Případová studie*. Praha: Signeta, 2006. 130 s.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Můžeme se domluvit: Šaj pes dovakeras*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1995. 131 s.

POLÁKOVÁ, Jana; DANIELOVÁ, Helena. Kořeny - genderový výzkum zaměřený na romské ženy. *Národopisná revue*. 2005, XV, 2/2005, s. 105-109.

ŠEBKOVÁ, Hana. Desatero doporučení pro návštěvníky romských osad (komunit). *Romano džaniben*. 2004, jevend, s. 64.

ŠEBKOVÁ, Hana; ŽLNAYOVÁ, Edita. *Romaňi čhib: Učebnice slovenské romštiny*. Praha: Fortuna, 2001. 269 s.

VANĚK, Miroslav; MÜCKE, Pavel; PELIKÁNOVÁ, Hana. *Naslouchat hlasům paměti: Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 2007. 224 s.

VIKOVÁ, Lada. *Obraz současné romské rodiny z pohledu dětí a znalost romštiny u těchto dětí*. Praha, 1996. 109 s. Diplomová práce. Univerzita Karlova.

Kontakt:

Mgr. Jana Poláková
Muzeum romské kultury, Bratislavská 67, 602 00, Brno
545 571 798
remesla@rommuz.cz

Mgr. Jana Poláková (*1973):

V roce 1996 ukončila na Masarykově univerzitě dvouoborové studium historie – etnologie. Od roku 1997 pracuje v Muzeu romské kultury, jehož řízením je v současné době pověřena. Od roku 2004 zde pracovala na pozici vedoucí Sbírkového oddělení a jako muzejní etnolog.

V rámci své praxe se zúčastnila množství výzkumů v romském osídlení městských aglomerací v ČR i romských osad na Slovensku. Zaměřuje se především na způsoby obživy u Romů a na dětskou kulturu u Romů. Byla editorkou katalogu sbírkového fondu řemesel MRK a autorkou odborných textů v něm. Na téma kultura a historie Romů jí vychází množství odborných i populárně-naučných článků a statí.